

La mina de mercuri de la Solana la Mina (Eslida)

Introducció

Aquest conjunt miner està situat a la part nord-est del terme d'Eslida, en la partida de la Solana del Rei, també anomenada Solana la Mina. La seva altitud es de 364 m, situat en 39,902115 de latitud, i 0,283076 de longitud a nivell de la casa.

Casa residencial (39.8964000/0.240380)

Resumint molt el conjunt, es tracta de dues cases, una d'elles residencial, en estat ruïnós per causa de la guerra de 1936 al 39, unes dependències annexes en el mateix estat, una finca agrícola abandonada i una mina on les galeries estan en bon estat, no així els forns o fonedors, però actualment encara es poden observar determinades parts de la construcció.

També hem vist una paret molt alta, recta i exempta de qualsevol altre component, el que ens indica que probablement fóra l'estructura que sustentaria algun cable per facilitar el transport entre la zona alta i baixa de l'explotació.

Construccions auxiliars (39.9020000/0.2831250)

Construccions auxiliars (39.9020000/0.2831250)

Tot aquest conjunt tan interessant ha estat fins fa poc amagat als possibles visitants degut a la gran quantitat de vegetació i arbres caiguts per causa del darrer incendi del 2016 que el feia pràcticament inaccessible als visitants. Actualment gràcies a la iniciativa del Col·lectiu l'Era d'Artana i al treball fet per la Brigada Forestal del Parc Natural de la Serra Espadà es pot visitar còmodament i apreciar l'interès que té tota l'antiga explotació.

Boques de mina al secà de dalt

Boca de mina al secà de baix

Què és el mercuri i quins usos té

És un element químic amb el símbol **Hg** i nombre atòmic **80**, pertanyent al grup **D** com metall pesat de la taula periòdica. Un litre pesa 13'6 Kg. Antigament era entès com plata líquida; *azogue* deien popularment al producte d'aquests jaciments.

El mercuri es manifesta per tot el món majorment com cinabri (sulfur de mercuri). Actualment està prohibit per la seva alta toxicitat però encara pot estar present en termòmetres, baròmetres, manòmetres, interruptors, llums fluorescents i altres objectes; també es pot fer servir en la investigació i amalgames odontològiques. Va ser molt emprat en explosius, principalment d'ús militar, per aquest motiu es va revaloritzar en les dues guerres mundials del s. XX i altres següents que mantenien els americans; les últimes de certa importància van ser les de Corea i Vietnam.

Matxó per subjectar el cable (39.9028000/0.2844760)

Antigament i també en l'actualitat pot usar-se l'amalgama de mercuri amb l'or o la plata per recuperar aquests minerals en estat pur. Era el principal ús del mercuri en època colonial per tal d'extraure aquests metalls preciosos de les mines americanes. Altres usos eren per a pintures, desinfectants, unguents, maquillatges, etc.

Antecedents de la mina

Material de mercuri trobat entre el cagaferro de les casetes de la Solana. És un indicatiu de la mineria de mercuri en època musulmana.

Aquest mineral era ja conegut pels grecs i romans; Antoni Josep Cavanilles, en la seva obra ***Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia***, ens indica que els nostres jaciments foren explotats en aquella època remota. Posteriorment tenim notícia que en 1562 el rei Felip II donà permís per a l'explotació minera sol·licitada pel Senyor de Xova i Bellota, Francesc Gerònim Ferragut Martí de Pujades, en els seus dominis: *“Nos, don Phelip, etc. Per quant per part de vos, el amat nostre Francesc Hieronymi Ferragut... nos es estada feta relació dient que avieiu trobat y descubert no sens gran treball, certes mines...”*...Per tant, per tenor dels presents, de nostra certa sciencia y real autoritat, donam licencia, permis y facultat a vos...” *“...pugau lliberament y sans incurrimt de pena alguna en los termens dels dits lochs de Chova y Bellota traure qualsevol mines de or, plata, coure, alcafol y de altres qualsevol metalls y coses de qualsevol specie y natura que sien. (Dada aportada per José Martí Coronado, Cronista Oficial de la Vila de Xova).*

També Pérez Macián i Delgado Domingo en la seva obra *Ingeniería Minera Antigua y Medieval en el Sureste Ibérico*, indiquen que els jaciments explotats pels romans foren novament explotats a mitat del s. XIX, no és estrany perquè en aquells anys hi va haver un gran ressorgiment de la mineria.

L'historiador Escolano es refereix a la mina de Xova en 1611. També el botànic Antoni Josep Cavanilles en la seva obra ja citada, conta que entre Artana i Eslida està la muntanya de la Creueta, per a nosaltres actualment Serra Creu, allí hi havia unes mines antigues sense explotar fins que un pedrapiquer d'Eslida aficionat a buscar entre les muntanyes va redescobrir en eixa zona el color roig del cinabri així com el verd del coure.

Actual finca dins del coto miner d'Eslida en el polígon 4, parcel·la 112, superfície 55'22 hectàrees

Una volta atorgada la concessió, el Govern va comissionar a D. Luís Bordesí per a que comencés l'excavació. Aquest va acotar el terreny prohibint la pastura i pas als veïns d'Artana i Eslida, denunciant als infractors, la qual cosa va crear malestar entre aquests que sempre s'havien beneficiat de les herbes. *(Tinguem en compte que la concessió devia ocupar com a mínim 50 hectàrees de l'actual polígon 4, parcel·la 112 d'Eslida; és la superfície que ara té la finca on està la mina. Però aquestes indicacions de Cavanilles també ens fan pensar que la concessió arribava al terme d'Artana, d'altra manera no s'entendria el malestar dels veïns d'aquest poble per la prohibició de pasturar els seus ramats, en aquella època era impensable que els dos municipis compartiren les herbes. Tocant amb la parcel·la d'Eslida però ja en terme d'Artana hi ha dos parcel·les actualment propietat de l'ajuntament, són la 228 i 229 del polígon 6 amb una extensió de 39 i 9 hectàrees respectivament, que coincideixen on està la mina del Racó Miquel).*

A continuació va construir una casa, va fer un hort portant l'aigua per una petita sèquia que venia de les Hortetes, i un camí que anava de la casa a les galeries de la mina més elevades. Aquest camí té uns 3 m. d'amplada i la distància entre casa i mina és d'un quilòmetre; està reforçat per uns excel·lents ribassos, puja cap a la mina en zig zag i el seu estat de conservació és acceptable.

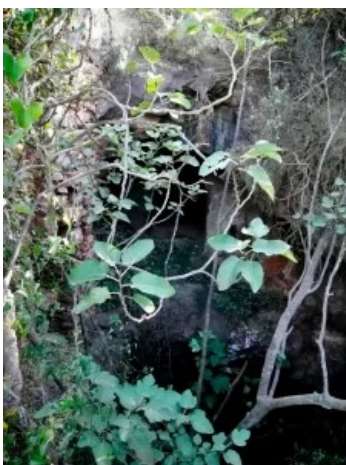

Camí de la casa a la Mina en la Solana del Rei, data del s. XVIII. Vista des de Vilambuig

Després d'acotar la finca, van arribar dos miners aragonesos i un capatàs alemany per iniciar els treballs. Aquesta dada del capatàs alemany ens fa pensar que la concessió de la mina pertanyia a una empresa minera de la mateixa nacionalitat.

En 1793, temps de la visita de Cavanilles, havien excavat un pou de 25 peus de profunditat equivalent a 7'62 m. i dues galeries aprofitant part de les antigues. Actualment aquest pou te 15 m. de profunditat.

En 1840 *La Gaceta de Madrid*, periòdic que aleshores era el precedent del *Butlletí Oficial de l'Estat*, publica concessions mineres a la Creueta d'Eslida, la Baixaeta d'Artana i a Solaig de Betxí. Un poc més tard, concretament en 1844, novament s'atorguen concessions mineres a les explotacions Rosario i Amalia d'Eslida i agregada d'Artana. Entenem que Rosario i Amalia es refereixen a la Serra Creu i *agregado de Artana* a la mina del Racó Miquel pròxima a aquestes. Al publicar *Rosario y Amalia de Eslida y agregado de Artana*, se referia tan sols a la proximitat o significava que eren de la mateixa companyia? Pot ser casualitat però, com hem indicat anteriorment, hem comprovat que junt a aquesta finca d'Eslida n'hi ha altres quasi amb la mateixa extensió però al terme d'Artana, concretament en el polígon 6, parcel·les 256, 258 i 259 on està la mina del Racó Miquel. Actualment pertanyen a l'Ajuntament però potser foren de la concessió.

Mina de cinabri de la Baixaeta, terme d'Artana (39.89540/0.2404950)

En 1850, Pascual Madoz en la seva obra *Diccionario Geográfico, Histórico y Estadístico de España*, indica que atorguen concessions mineres a la Serra Creu d'Artana i a Vilambuig d'Eslida.

Tal vegada una mostra que l'activitat minera era fluctuant, és l'informe del Butlletí Oficial de Mines indicant que en 1879

l'activitat minera del mercuri en la província de Castelló era inexistent.

Sarthou Carreres en la seva obra *Geografía General del Reino de Valencia* ens informa que en 1794 hi van haver prospeccions a Artana. Són certes totes aquestes referències perquè coneixem dues mines al poble abans descrites, una situada a la Baixaeta al costat de la revolta fosca en la carretera vella i una altra situada al Racó Miquel amb instal·lació de fonedors a l'Artiga.

En el *Almanaque de Las Provincias* de 1880 consta que a mitat del s. XIX es va enviar un contingent de més de 200 presos a treballs forçats a la Solana la Mina procedents d'Almadén. Això estava emparat per una llei de 1834 que permetia la cessió dels condemnats a obres públiques i empreses particulars. En canvi la Constitució de 1868 indica en l'art. 25.2 que les penes privatives de llibertat i les mesures de seguretat estaran orientades a la reeducació i reinserció social i no podran consistir en treballs forçats. Per aquesta llei deduïm que l'estada a la mina dels presoners deuria ser abans d'aquesta data. Però per altra part, la realitat ens indica que en l'Europa del s. XX aquestes pràctiques encara eren habituals a l'Alemanya nazi i l'Espanya franquista, i més si cap a les colònies d'ultramar.

Fonedor de l'Artiga al costat esquerre del barranc de Vilambuig, Artana, (39.8984732 -0.265566)

Un dubte que tenim sobre aquesta mina és quan van començar a usar-se explosius, sabem que en 1635 es van fer servir a Perú i a principi del s. XVIII a la península, però la gran quantitat de mà d'obra d'esclaus o presoners a treballs forçats feia innecessària aquesta pràctica no excessivament eficient i molt perillosa, en canvi a partir de l'invent de la dinamita (Alfred Nobel 1866), resultava el seu ús més segur i poderós, per aquest motiu a finals del s. XIX es va generalitzar.

La mina de la Solana al s. XX

A principi del segle els que regentaven la mina i habitaven la casa era el matrimoni format per Alfred Ecroyd i Hannah Neild; també tenien casa a Artana situada al carrer Colón nº 1, ara desapareguda. Eren els que regentaven la mina que per aquell temps estava en activitat tal com ens conta José Traver Peris. Gràcies al seu interès i memòria, recorda perfectament el testimoni d'un antic treballador que estava destinat als fonedors. El treballador era Vicent Ramon Vilar Pitarch (Janes), nascut en 1906. Deduïm que aquest podia haver començat a treballar al voltant de 1920, ja que la incorporació laboral a les empreses era a partir dels 14 anys. Li contava al nostre informant que hi havia dos forns junts un a l'altre, quan el material era fos s'apegava a les parets i després en refredar-se queia a una basseteta i d'on era envasat amb uns recipients d'alumini. També recordava que es van encontrar una pedra de cinabri que per la seva excepcional qualitat i mida la van portar al Museu de Ciències Naturals de Madrid. Hem intentar localitzar-la però sense resultat de moment.

Reformes amb ciment portland

Els espeleòlegs de la Uji descriuen el conjunt amb tot tipus de detalls i ens donen dues informacions valuoses. Ens confirmen que hi va haver un cable per baixar minerals, pareix que els fonedors de dalt per alguna raó van deixar de funcionar o pot ser simplement baixaven amb aquest mitjà el material inservible per no destorbar a les galeries de baix. També ens indiquen que eixa paret recta i lliure de qualsevol altra edificació servia per subjectar el cable, en la mateixa hi havia la data de 1923 escrita sobre el morter fresc, el que ve a demostrar que després de la mort d'Alfred Ecroyd ocorreguda en 1922 la mina seguia activa. Hem anat en companyia de Nelo Vilar a buscar eixa referència escrita i no

l'hem localitzada; tal vegada en el passat incendi es va desprendre eixe tros de material per causa de l'alta temperatura o per l'arbre caigut sobre la mateixa estructura. Malgrat aquest inconvenient tenim unes altres evidències que ens permeten datar l'obra. Eixa paret exempta de qualsevol altra estructura que s'usava per mantenir el cable està fabricada amb morter (calç, grava i aigua); servia aquest material per subjectar les pedres i arrebossar la part exterior, la seva data de construcció és incerta, però a la part exterior, dalt a la dreta, hi ha uns petits arrebossaments per tapar unes juntes i per reformar uns forats, (a l'altra part de l'estructura també està). Doncs bé, el referit material és ciment portland. Tenim constància que eixe element prou perfeccionat va ser inventat en 1834, però és va generalitzar a partir del 1900, pel que deduïm que eixes petites reformes es van fer en el passat segle. Podem comprovar les diferències en la foto que mostrem a continuació.

Deixalles de carbur a l'abocador de baix

Una altra prova que ens ve a demostrar el funcionament de l'exploració el primer quart del s. XX és la gran quantitat de restes de carbur existent en una de les escombreres.

Aquestes restes de carbur que mostrem són indubtablement del s. XX, ja que l'invent data de finals del s. XIX, generalitzant-se el seu ús a partir de principi del passat segle.

A part del cable com mitjà de transport es necessitava un vehicle per traure el mineral de la zona de treball a l'exterior, no hem trobat senyals de via per a vagonetes, tampoc en hi va haver a Xova, en els últims temps feien servir en aquest jaciment un moto-carro per extraure el mineral a l'exterior, també per portar el mercuri a l'estació de Soneja i altres serveis puntuals. Ignorem com el traïen de les nostres galeries, tal vegada podria ser en algun tipus de carretó manual.

Pensem que cal fer menció de les condicions dels treballadors de la mina al llarg de tots els temps; normalment eren persones desnodrides amb jornades pesades i llargues; en la mina de Xova durant els anys 50 i 60 del passat segle la jornada era de 12 hores, a més a més d'aquests inconvenients amb perill d'emmalaltir, estava la [silicosi](#) com a malaltia professional que feia estralls; els nostres amics de Xova, Pascual Mondragón Torres i Pascual Mondragón Ten, als que vam entrevistar, ens contaven que en van morir molts, entre ells un cunyat del primer als 44 anys i també el seu nebot.

Podem imaginar com serien els treballs en altre temps si pensem que en ple s. XX, ja en la postguerra, els miners de Xova tenien revisions mèdiques periòdiques però sense cap detecció de silicosi a no ser que els símptomes foren en estat avançat. Els operaris de l'interior de les galeries no respectaven l'obligació de portar mascareta, fumaven en plena activitat i no complien el temps d'espera després de les explosions. No obstant, cal dir que els del poble, agricultors de professió la majoria, tenien certa aprensió a entrar a les mines, per aquest motiu els que podien feien treballs auxiliars a l'exterior, així passava també a la mina de la Font del Ferro d'Artana. Però no tots els obrers locals podien quedar-se a fora, hi havia uns que per impossibilitat i altres per guanyar més, entraven a la mina. D'aproximadament 90 treballadors hi havia uns 70 del poble i uns altres 20 de forasters.

En quant als salaris que percebien, ostensiblement més alts que a l'agricultura, eren segons la qualificació professional o als llocs de més risc. José Martí Coronado en el seu treball *La Minería en Chóvar, Sierra de Espadán (2001)*, ens ho explica de la següent manera:

...aparecen relacionados algunos de los oficios desempeñados en la mina y sus respectivos salarios entre 1960 y 1966. Así, vemos que el jornal para obreros de baja calificación, como zafreiros, vagoneros, boquilleros de horno, chaveteros (sic), clasificadores o mineros sin categoría laboral específica fue de 31 pesetas; los ayudantes percibían un jornal algo menor (28 pesetas), y los picadores, 34. Los caballistas fueron los peor pagados (10 '5 pesetas), siendo los sueldos mensuales más elevados los que recibían tanto el oficial de 1ª como el encargado: alrededor de 1445 pesetas en 1961. Esas cifras apenas oscilaron en los 6 años que se mantuvo abierta San Francisco.

El nostre informant de Xova, com a conductor del moto-carro, cobrava 36 pessetes per jornada en 1962, això demostra que apreciaven el seu treball. Tant va ser així que en 1966 quan van clausurar la mina i indemnitzar als treballadors, ell no va percebre res, li van indicar que no era necessari perquè l'obertura novament de la mina era imminent i el seu lloc de treball estava garantit.

Dels que entraven a la mina, en cap moment pot al·legar-se ignorància sobre el perill d'emmalaltir i l'eficàcia de les mesures de seguretat. Així es va poder comprovar quan van intentar contractar miners en *Ojos Negros*; aquests van rebutjar l'oferta per por al mercuri com element altament contaminant.

Els forns o fonedors

L'Artiga. Bancada on trituraven les pedres de mineral per a posteriorment coure-les als fonedors.
(39.8985480/0.2652900)

Sense lloc a dubtes el mineral calia fondre'l *in situ*, estem referint-nos a un minerals de l'1 o menys per cent de puresa, això suposava en el millor dels casos que de cada 100 kg se'n obtenia 1 de mercuri.

El procediment per a preparar el mineral per al forn, consistia en una trituració del mineral considerat bo per tenir vetes de cinabri, el dolent anava directament a l'escombrera, aquesta trituració era manual a la mina referida i també a la de l'Artiga-Racó Miquel. En canvi a la mina de Xova en els últims temps era mecànica gràcies a estar dotat el conjunt d'instal·lació elèctrica. (*Testimoni de Pascual Mondragón Torres*).

Una vegada triturat anava al forn, aquest sense lloc a dubtes era de la modalitat anomenada Bustamante.

Els forns de bustamante o d'aludeles consistien bàsicament en una construcció que en la part baixa estava el cremador on s'introduïa la llenya, i uns fumerals laterals per a l'evacuació del fum. Cal dir que a Xova en els últims anys van substituir la llenya pels hidrocarburs. A la part de dalt hi havia una cambra amb obertures per a que passés la calor. En aquest punt es dipositava el material, que una vegada gasificat per l'alta temperatura, es concentrava en la cúpula sense obertura a l'exterior. Posteriorment en refredar-se el fonedor, s'apegava el mercuri líquid a les parets fins que pel seu pes baixava i per unes canals anava a una basseta d'on finalment era recollit amb botelles metàl·liques. Aquestes botelles eren de 2'5 litres i el seu pes ascendia a 34'5 kgs. Ens contaven els nostres informants de Xova que en certa ocasió el metge del poble li va dir a la seva dona si era capaç de carregar-se una d'aquelles ampolles de 2'5 l., ella confiada ho va intentar amb la sorpresa de comprovar l'exagerat pes que tenia.

Els fonedors de la Solana la Mina, il·lustracions de Vicent Tomàs i Martí fetes el dissabte 17 de setembre de 1921

Com a combustible podia usar-se la garriga, el que ací diem popularment *malea* degut a que el mercuri es liqua als 640°, una temperatura considerada baixa per a la fusió dels metalls, el que fa pensar que la *malea* que es feia per als forns d'Onda fins els anys 60 del s. XX, era una continuació de l'activitat realitzada pels nostres [treballadors gavellers](#) des de feia segles.

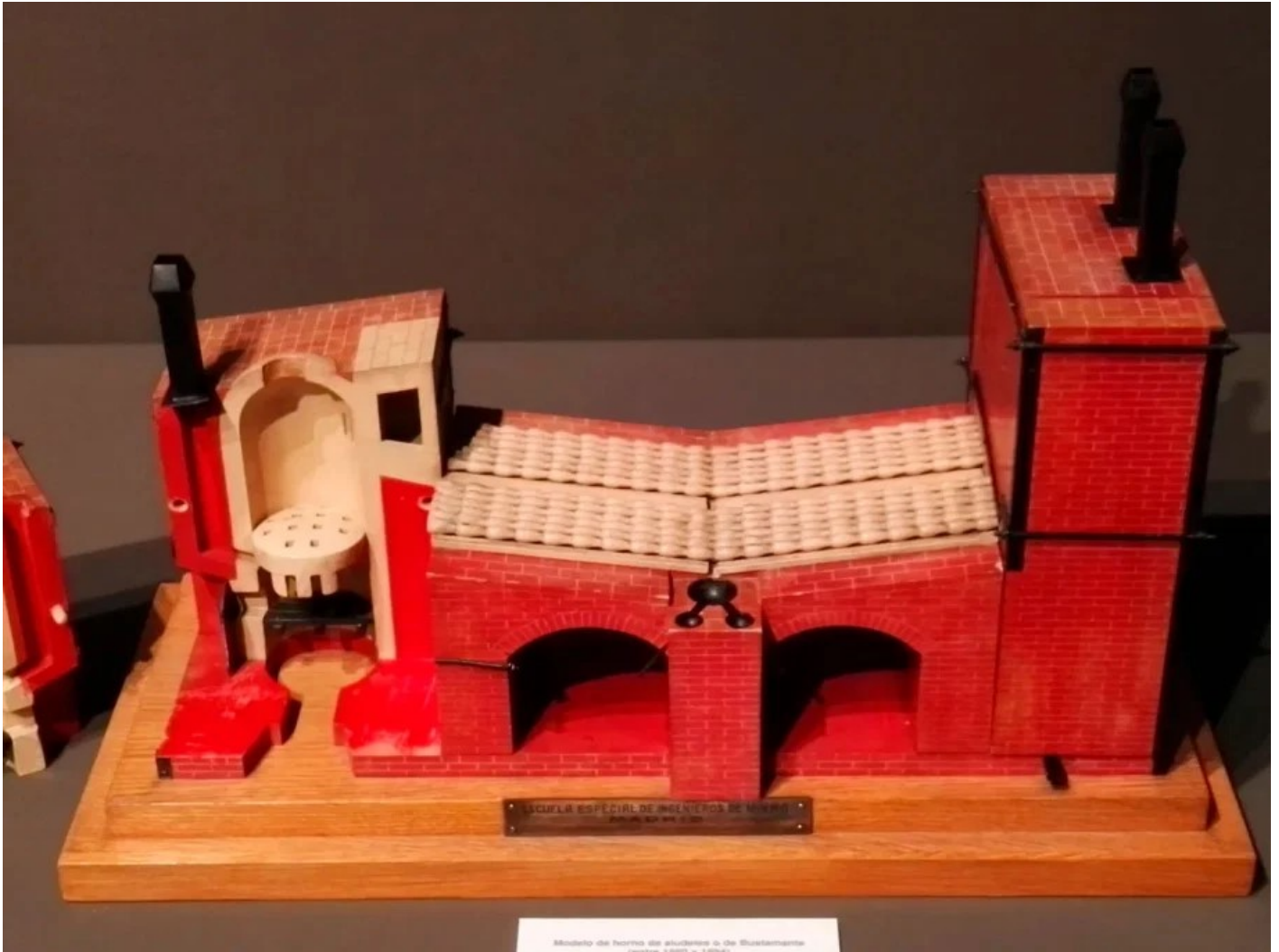
Es gastaven aproximadament 2 arroves de llenya per Kg de mineral fos; per cada fornada es necessitaven entre 11 i 14 càrregues de cavalleria de llenya de garriga; en 1854 es pagaven a 11 reals cada una. El foc durava unes 8 hores i 18 més la brasa. Per a refredar-se completament el forn una vegada consumida la brasa, podia tardar entre 24 i 48 hores. En baixar la temperatura a 160° es liquava el mercuri. Una vegada el fonedor apte per a la neteja, que consistia en llevar la cendra i la pedra ja foguejada, el procés no devia durar més de 12 hores per mantenir un calor òptim compatible amb la

conservació de l'obra.

Dos vistes dels fonedors, els forns vora les boques de mina del secà de dalt

Maqueta de forn de Bustamante per a l'extracció del mercuri. (Guiadelturistafriki.es, horno de aludeles)

El treball dels fonedors precisava d'una dedicació contínua mentre durés la cocció; a Xova en el passat segle feien dos torns diaris de 12 hores.

El preu del mercuri en la dècada de 1960 podia ser d'uns 300 dòlars la botella de 2'5 l. Amb un pes de 34'5 Kg, però amb alguna diferència en cada any com podem comprovar:

1960	210'334 \$
1961	197'038 \$
1962	191'271 \$
1963	189'926 \$
1964	314'787 \$
1965	570'747 \$
1966	441'719 \$
1967	489'355 \$

En l'any 1962 *Espadán Minera Industrial SL* de Xova va comprar rajoles refractants a Quart de Poblet; han aparegut atovons d'aquest tipus d'una altra procedència tant al jaciment miner de la Solana la Mina com als fonedors de l'Artiga inscrits com a *Foster* i com a *Pardo, Madrid*.

Refractari: “PARDO MADRID”

Fragments de refractaris: “PARDO MADRID” i “FOSTER”

Pensem que aquest taulells de procedència tan llunyana deuriem importar-se després de 1862, any de l'arribada del ferrocarril a Nules, portar-los amb carro des de Madrid ens pareix poc creïble. Hem consultat a Vicent Joan Estall, Director del Museu del Taulell d'Onda però de moment no sabem l'època de fabricació.

L'aparició d'aquesta ceràmica en els dos conjunts miners tan pròxims ens fa pensar una altra vegada si eren de la mateixa empresa.

La família Ecroyd Neild

Al cementiri d'Eslida reposen les despulles mortals d'un personatge únic, peculiar, que et fa interrogar-te quan lliges la seua làpida:

«En memoria cariñosa de Alfredo R. Ecroyd Russell fundador de la Liga Antialcohólica Española, que nació en Bradford (Inglaterra) 14 diciembre 1844, y murió en la Solana del Rey 20 mayo 1922.

A su amado dará Dios el sueño (Salmo 127)»

Amb aquestes paraules inicia Oscar Pérez Silvestre la seva investigació del personatge que ens ocupa amb el títol de [***En memòria d'Alfred R. Ecroyd Russell.***](#)

Làpida d'Alfredo R. Ecroyd Russell al cementiri d'Eslida

Va nèixer a Bradford el dissabte 14 de desembre de 1844. Era fill del matrimoni format per Benjamin Ecroyd (1800-1857) i Hanna Russell (1804- 1873). El dijous 13 de gener de 1870 es va casar a Wilmslow amb Hannah Maria Neild (Greenheys 1839-Torquay 1915), matrimoni del qual van nèixer quatre fills: Russell (1871), Ethel Mary (1872), Wilfrid Thorp (1873) i Cuthbert Wigham (1875).

Van venir a Artana i a la casa i mina de la Solana del Rei d'Eslida, en 1894, molt prompte van establir relacions d'amistat i laborals amb els nostres conciutadans dels dos pobles.

Era enginyer de mines i propietari de la mina, la casa, tots els edificis annexes i un hort, amb una extensió de terreny com a mínim de 50 hectàrees al municipi d'Eslida. Creiem que tenia altres tantes hectàrees al terme d'Artana com a continuïtat del coto miner on està la mina del Racó Miquel, tal com hem exposat.

D'alguna manera aquesta família formava part d'un moviment cultural del poble en el que estava el pintor Felipe Sales; el metge Miquel Gallart Traver, gran activista de [La Liga Antialcohólica Española](#); Joan Martí Portalés, un compulsiu lector sobre tot de periòdics i líder dels republicans d'Artana; Pasqual Villalba, persona amant i impulsor de moltes iniciatives culturals; Vicent Tomàs Herrero, aficionat a l'arqueologia, propietari d'una part del Castell que va començar a reconstruir, els seus fills Vicent Tomàs i Martí, activista en favor de la llengua, el nacionalisme agrarista valencià i director de *El Crit de la Muntanya*, i el seu germà Joan, que més avant va exercir a Barcelona com a antiquari, pintor i restaurador principalment de ceràmica; Andrónico Pla Montesinos, el que [va fer la troballa de l'Ídol d'Artana](#) junt amb Vicent Tomàs i Martí, i més tard en la guerra, ostentant el grau de major de l'exèrcit republicà, va estalviar moltes calamitats al poble; mossèn Joan de Taletes, home culte i obert que tant va treballar per la nostra llengua; mossèn Lluís Vilar Pla, sacerdot, que va escriure la [Historia de Artana, Artanenes Notables](#) i altres obres de caràcter piadós; inclòs també hi havia un "sant", sant Josep, el qual feia sermons a sa casa on assitiem moltes persones devotes. Indubtablement la pròpia Hannah, a la que després ens referirem, tenia al poble el seu merescut prestigi. No dic que tots ells formessin un grup compacte però hi havia una agitació cultural que va impulsar iniciatives com la [Liga Antialcohólica Española](#) abans assenyalada, la revista [El abstemio](#), el periòdic *El Crit de la Muntanya*, els aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni; probablement també una lògia maçònica, ja que algunes d'aquestes persones ho eren (*declaració de Joan Tomàs i Martí*).

Hannah fou una dona molt intel·ligent, amb una personalitat excepcional en aquella època tan difícil per a elles. Podem contar una anècdota que pot il·lustrar aquest caràcter; com vivien a Artana, el dia del Corpus va anar a veure la processó, aleshores les persones que estaven a la casa on l'havien convidada li van indicar que quan passes la Custòdia tenia l'obligació d'agenollar-se, ella va dir que no, perquè els anglicans, com és sabut, no creuen en la presència del Senyor en

el pa consagrat. L'ama de la casa li va fer veure que eixa actitud era inapropiada i en certa manera violenta per als costums del poble. Estàvem a principi del s. XX. Per no forçar la situació va anar al corral. Després va elogiar a les seves acompanyants dient: *“Así me gusta, Vds. buenas católicas y yo buena anglicana”*. (Testimoni de Mª Dolores Cabañes Ibáñez).

Tot el que hem llegit sobre ella ens indica que de jove va tenir un problema d'alcoholisme al sí de la seva família, com relata Juan Carlos Usó en [El Abstemio y la Liga Antialcohólica Española](#), aquesta circumstància va propiciar que de ben jove exercira una gran activitat com a militant antialcohòlica al seu país. En arribar a Artana va continuar amb aquestes accions impulsant junt al seu marit, el metge Artanenc [Miquel Gallart Traver](#), el mestre de la Vall d'Uixò Antonio Fuertes Antonino i altres persones, **La Liga Antialcohólica Española**. Aquesta es va fundar a Tales el dissabte 1 d'abril de 1911, lloc de residència de Miquel Gallart per ser metge titular d'aquest poble, publicant com òrgan de la societat la revista [El Abstemio](#) dirigida per Antonio Fuertes Antonino amb una tirada de fins a 10.000 exemplars que es distribuïen per tota Espanya.

Però molt abans de la fundació de la *Liga*, ja havien iniciat les seves activitats antialcohòliques. En 1903 es van adherir al Manifest Mèdic contra l'alcohol signat per sis-cents seixanta quatre metges europeus i més de dos-cents espanyols; posteriorment, ja legalitzats com a societat, editaren la revista i feren moltes accions i publicació d'articles, intentant reclutar persones influents com mestres, bisbes i sacerdots, metges, alcaldes i altres autoritats.

Va tenir molt de ressò la proclama on demanaven a tot el que vulgués, adherir-se a fer la promesa d'abstenir-se de consumir alcohol.

“Prometo abstenerme en absoluto de toda clase de bebidas que contengan alcohol (salvo prescripción Facultativa), y fomentar por cuantos medios estén a mi alcance la práctica de esta sana costumbre”.

Van ser moltes persones les que es van fer aquesta promesa, també alguns veïns d'Eslida i Artana, entre ells Vicent Tomàs Herrero, pare de Vicent Tomàs i Martí.

Una de les iniciatives, entre moltes altres, fou la fundació a Tales d'un cafè antialcohòlic, és a dir un local d'esbarjo on estaven prohibides les begudes alcohòliques. Amb tota probabilitat aquesta decisió fou de Miquel Gallart, aleshores metge titular del poble.

La mort de Hannah en 1915, el desànim i envelliment d'Ecroyd i el cansament del membres de l'associació per no arribar a aconseguir els resultats esperats ni obtenir el recolzament d'autoritats, mitjans d'informació i altres institucions, va propiciar el final de l'activitat amb la publicació de [l'últim exemplar de El Abstemio](#) en desembre de 1918.

Finalment podem veure com a mostra de la relació entre aquests personatges, així com la consideració i estima que professaven a la família Ecroyd, aquesta nota necrològica apareguda el periòdic *El Crit de la Muntanya* del dijous 15 de juny de 1922:

El dia 20 de maig [dissabte] i a l'edat de 77 anys morí en sa casa de la Solana del Rei, de Artana, el fundador de “La Lliga Antialcohòlica” i de El Abstemio, n'Alfred Ecroyd Neild, entusiasta de les nostres coses i protector de EL CRIT DE LA MUNTANYA.

Descanse en pau aquell home tan altruista, tan bo i tan just, i reba la seva família el nostre pesam.

Les galeries de la Solana la Mina com a refugi de la gent d'Artana

A Artana, a finals de juny i principi de juliol de 1938, el front anava apropant-se, s'intuïa la caiguda del poble a mans de les tropes franquistes, hi havia inseguretat pels bombardejos de l'aviació, també hi havia molta por per l'arribada de les tropes, sobre tot les mores.

Per la inseguretat que hi havia es van fer uns dotze refugis, els baixos del campanar també es considerava un lloc prou segur; molts altres optaven per posar-se baix l'escala de la casa amb cadires i matalafs al damunt. Van ser també prou gent els que van decidir ocupar casetes, coves i corrals del terme, però probablement el lloc més adient i al que més persones es van quedar fou a les galeries de la Solana la Mina. De tot açò tenim testimoni directe, com es pot veure en les entrevistes reunides al vídeo [Testimonis de la Guerra Civil en Artana](#).

Aquest conjunt miner de moltes boques de mina, d'una extensió total de més de 400 m de galeries prou altes per a transitar amb comoditat, una roca calcària que feia bastant improbable qualsevol solsideja i prou d'elles amb més d'una sortida, feia el lloc com a punt adequat per guarir-se. També hi havia l'horteta del miner amb aigua de la partida de les Hortetes d'Eslida. Si a aquestes condicions li posem la proximitat al poble que era d'uns 3 km i el nombre suficient de persones per defensar-se en cas d'alguna agressió, el lloc tenia unes bones condicions.

Allí van estar bastants dels nostres avantpassats, uns 400 segons consta en un escrit de l'alcalde José Mª Catret Gargori fet com aval per justificar la bona actuació a favor del poble del comandant republicà i veí d'Artana [Andrónico Pla Montesinos](#).

Un altre anglès a la Solana la Mina

Walter Ridge fou un enginyer de mines que en 1910 va anar a treballar a la mina d'Ecroyd on va residir els primers anys. A part de la seva ocupació principal en la mineria, fou un meteoròleg aficionat que va muntar una estació oficial en la casa de la Solana i posteriorment a Eslida, on va residir després de la guerra fins a la seva mort ocorreguda el dimecres 7 de març de 1951 als 68 anys. Sobre ell, un home pacífic que no es posava amb ningú, corrien llegendes pel poble. Es contava que va fugir del seu país per causa d'un duel amb un altre jove que pretenia la seva estimada, amb resultat de

mort. Altres confonien les seves observacions meteorològiques amb pràctiques poc comuns com adorar al sol. Ser un home solitari, protestant en la societat ultracatólica i poc inclinada a acceptar altres creences, maneres de comportar-se no habituals i formes de pensar poc coincidents amb les del poble, tampoc afavorien.

Finalment, a diferència d'Ecroyd, Walter Ridge no va ser enterrat amb làpida al cementiri. No se li va permetre i està sepultat a un annex poc digne. Tal vegada a Ecroyd per ser propietari de la mina i estar molt ben considerat al poble, no es van atrevir a prohibir el seu enterrament al cementiri, o potser perquè en la postguerra el conservadorisme de la política, la societat i l'església feia prohibitiva la sepultura al recinte a tota persona no catòlica.

Però serà millor llegir el que ens conta Òscar Pérez sobre D. [Walterio](#), així el coneixien al poble.

Proposta de futur

Estem convençuts que hem de conservar adequadament i promocionar d'una forma respectuosa aquest complex miner i la natura que l'envolta, també difondre els seus valors culturals així com continuar l'estudi de tota la seva història. Tal com va dir Lucia Doñate, alcaldessa d'Eslida, podria formar part d'un conjunt miner més extens com les mines de mercuri de Xova, els fonadors de l'Artiga, la mina de la Font del Ferro i el Museu de la Mineria d'Artana, ampliant a poder ser aquest últim.

Sincerament pensem que cada part és interessantíssima però si les unim el valor es multiplicarà.

De moment, una vegada acabada una primera fase de catalogació, protecció i senyalització, es podria intentar iniciar les gestions per a que els conjunts miners del tres pobles foren declarats Bé d'Interès Cultural Municipal.

També caldria fer de moment unes obres necessàries i no massa costoses. Pensem que és urgent, pel perill que comporta, assenyalar i tapar amb algun tipus de reixa el pou existent, la seva profunditat és de 15 m. Una altra obra podria ser la restauració del camí que va de la casa al més alt de la mina, no seria molt costós i el resultat seria excel·lent.

Finalment creiem que cal iniciar amb tota la celeritat possible la recuperació de les finques on esta tot el conjunt miner, tant d'Eslida com d'Artana i buscar alguna utilitat.

Per a la realització de la present publicació hem fet algunes entrevistes molt clarificadores sobre el sistema de treball i època d'explotació.

Podeu veure la llista de qüestions a abordar en les referides entrevistes:

Data de l'entrevista.

Lloc i data de naixement.

Quan va començar el treball en la mina.

Quina era la seva feina.

Com era el treball en l'explotació.

Com tractaven el mineral fora de la mina.

Forma de triturar el mineral.

Com eren els fonadors.

Quin tipus de combustible usaven.

Cas de ser llenya, com la recollien.

On dipositaven el mercuri.

On l'enviaven.

Quanta gent treballava.

Organització del treball.

Eren del poble o hi havia molts forasters.

Preu dels salaris i del mercuri.

Accidents.

Malalties professionals com la silicosi.

Quantes galeries tenia la mina.

Quant durava la cuita.

Jornada de treball i torns.

Com es transportava el mineral de la mina a l'exterior.

On venien el mercuri.

Per a què s'usava.

Qui era el propietari de l'explotació.

Altres assumptes que vullga explicar

La present publicació ha sigut possible gràcies a les següents persones i entitats:

Col·lectiu l'Era. Van localitzar el lloc i van fer tot el possible per adequar-lo, donant pas a l'actuació de la brigada del Parc. Més tard van organitzar les primeres visites als Fonedors, amb èxit de participació i qualitat informativa.

Escobar Estellés, José Vicente. Ell com a Director del Parc Natural de la Serra Espadà va prendre la decisió de desbrossar i adequar la zona per a fer possible l'accès. També va buscar l'últim treballador de la mina de Xova i ens va acompanyar a entrevistar-lo, participant activament, precisament en diumenge quan podia estar lliure de la seva responsabilitat.

García Bernús, Antonio. Com a funcionari de l'Ajuntament ha atès en tot moment amb diligència totes les nostres peticions; de no ser per ell aquesta publicació seria més incompleta.

Mondragón Ten, Pascual. Va ser molt amable al rebre'ns a sa casa i respondre durant una llarga estona a totes les nostres preguntes amb simpatia i ganes de col·laborar.

Mondragón Torres, Pascual. També valorem la seva amabilitat i admirem la seva memòria privilegiada; va ser de grandíssima ajuda per a comprendre tot el procés de la mineria del mercuri.

Moros Vilar, Santiago. D'una manera discreta, quasi "clandestina," evitant honors i reconeixements, pot ser la persona que més treballa per la natura a Artana. Per la seva comesa hem conegut paratges i transitat senders abans impossibles. Aquest hivern col·laborarà a condicionar la senda dels fonedors de l'Artiga a la mina del Racó Miquel.

Pérez Silvestre, Òscar. Filòleg, investigador, creador del bloc [Espadàniques](#) i posat en molts temes, és també un apassionat de la Serra Espadà i el seu poble, Eslida. Tenim el privilegi de tenir una vella amistat, això fa que puguem "abusar" de la seva benevolència sabent que respon sempre a totes les nostres demandes d'informació.

Pons Monjo, Empar. Companya immillorable de moltíssimes qualitats, modera les meves accions i pateix per causa d'un home summament maniós al que tolera. Quan expose els escrits a la seva "censura", el veredictesol ser implacable i inapel·lable però precís i prudent. Això m'obliga, dins de les pròpies limitacions, a intentar fer-los el millor possible.

Sanchís, José Manuel. Autor entre altres títols de "La Minería del Mercurio en Chóvar (Castellón) y su Horno de Bustamante." Ha sigut de gran ajuda per a la realització d'aquest modest treball. També va ser molt il·lustrativa sobre la mineria, la conversa telefònica que amb gran amabilitat per part seva, vam mantenir. Ell sap que sempre serà benvingut a Eslida i Artana quan es decideixi a visitar la Solana la Mina.

Traver Peris, José. És admirable el seu interès pel patrimoni del poble i la disposició a col·laborar en la promoció i posada en valor. En aquest cas reconeixem la seva sensibilitat al indagar sobre la vida i activitats de persones que fa temps no estan entre nosaltres, la memòria en recordar converses de fa moltes dècades i informar-nos en el moment oportú quan estàvem fent aquesta publicació. Va ser summament interessant l'entrevista per saber que en el primer quart del s. XX es treballava a la mina.

Vilar Andrés, José. Persona sempre disposada a treballar desinteressadament principalment pel medi natural i atent amb tots, en aquest cas ha localitzat el sender i ha accedit a adequar-lo des dels fonedors de l'Artiga a la boca de la mina del Racó Miquel.

Vilar Herrero, Nelo. Home posat en mil qüestions, pot passar de doctor col·lidor a fer unes performances sublimes o a ser un excel·lent treballador de la cultura. Total un "Aureliano Buendía" d'anar per casa. Ànima d'Artanapèdia, on és escriptor, editor, fotògraf, corrector, animador del projecte i moltes coses més; això sí, sempre amb la moral i il·lusió ben altes quan es tracta de treballar per Artana.

Bibliografia

Almanaque las Provincias, 1880

Andrónico Pla Montesinos. Apunts Biogràfics (Herrero Cabanyes, Josep)

Diccionario Geográfico, Histórico y Estadístico de España. (En 1850, Pascual Madoz, tomo VI, 1850)

El Abstemio y la Liga Antialcohólica Española (Usó, Juan Carlos)

El Crit de la Muntanya, 15.06.1922.

En Memòria d'Alfred R. Ecroyd Russell (Pérez Silestre, Óscar)

En memòria de Walter Ridge (1871-1951), un anglès d'Eslida (Pérez Silvestre, Óscar)

Espadàniques (Pérez Silvestre, Òscar)

Geografia General del Reino de Valencia. (Sarhou Carreres, Carlos)

Guiadelturistafriki.es, horno de aludeles

http://ocw.bib.upct.es/pluginfile.php/6202/mod_resource/content/1/Hormigon_01_Historia.pdf

<http://www.cuevascastellon.uji.es/ES6D01.php?id=1910>

<http://www.cuevascastellon.uji.es/varios/historiacarburero.pdf>

<http://www.euskonews.eus/0084zbk/gaia8405es.html>

<https://ar.answers.yahoo.com/question/index?qid=20060908044845AAeorAf>

<https://artanapedia.files.wordpress.com/2013/12/informe-ubicacic3b3-c3addol-dartana.pdf>

<https://es.scribd.com/document/341530371/Amalgama-Del-Oro>

[https://es.wikipedia.org/wiki/Mercurio_\(elemento\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Mercurio_(elemento))

<https://www.20minutos.es/noticia/553411/0/sierra/espadan/chovar/>

<https://www.mujiinteresante.es/cultura/arte-cultura/articulo/el-elemento-que-fascinaba-a-los-antiguos-661471436483>

Ingeniería Minera Antigua y Medieval en el Sureste Ibérico. (Pérez Macián i Delgado, Domingo)

La Minería del Mercurio en Chóvar (Castellón) y su Horno de Bustamante (Sanchís, José Manuel)

La Minería en Chóvar (Martí Coronado, José)

Miguel Gallart Traver (Sales Vicent, José)

Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. (Cavanilles, Antoni Josep)

Sigpac (Artana polígon 6, Eslida polígon 4)

Fotos de Josep Herrero i Nelo Vilar

Artana a 22 d'octubre de 2019